

Розділ І. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.125:321.6

О.І. Левченко

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ОБ'ЄКТИВНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

В статті зроблено спробу висвітлення проблеми правового регулювання суспільних відносин у державах перехідного типу з філософсько-правової позиції, досліджено процес правового пізнання як рух мислення (осмислення і усвідомлення) від реальної правової дійсності до вираження її в системі правових категорій (науково-теоретичне осмислення) з подальшою перевіркою її життєздатності на практиці. В цьому аспекті і розглядається правове регулювання як відображення об'єктивної реальності.

Ключові слова: пізнання, відображення, відчуття, сприйняття, уявлення, абстрактне мислення, суб'єкти, об'єкти, правове регулювання, держава перехідного типу.

В статье предпринята попытка исследования проблемы правового регулирования общественных отношений в государствах переходного типа с философско-правовой точки зрения, рассмотрен процесс правового познания как движение мышления (осмысление и осознание) от реальной правовой действительности к выражению ее в системе правовых категорий (научно-теоретическое осмысление) с последующей проверкой ее жизнеспособности на практике. В этом же аспекте рассматривается правовое регулирование как отражение объективной реальности.

Ключевые слова: познание, отображение, ощущение, восприятие, представление, абстрактное мышление, субъекты, объекты, правовая регуляция, государство переходного типа.

In the article was made an attempt to analyze the problems of legal regulation of social relations in the states of transition from the legal and philosophical point of view, through the process of legal knowledge as a movement of thought (understanding and comprehension) of the actual legal reality to express it in the system of legal categories (scientific and theoretical understanding) and then checking its viability in practice. In this aspect it is considered legal regulation as a reflection of objective reality.

Key words: cognition, reflection, feeling, perception, presentation, abstract thought, subject, object, legal adjusting, state of transitional type.

Як відомо, будь-яка пізнавальна доктрина тісно пов'язана з відповідями на питання: *хто пізнає, що пізнається, яким чином здійснюється пі-*

знання і що являє його кінцевий результат. Тобто *causa causat est causa causati*¹. "Сукупність цих питань і складає зміст будь-якої теорії пізнання, що виникає в полі постійного логічного напруження між сторонами гносеологічного відношення – суб'єктом, який пізнає, і об'єктом, який пізнається, або, інакше кажучи, відношення між мисленням і буттям"². Пізнання – творча діяльність суб'єкта, орієнтована на отримання достовірних знань про світ. Пізнання являє суб'єктно-об'єктні відносини, де питання про можливість адекватного відтворення суб'єктом сутнісних характеристик об'єкта ("проблема істини") є центральною темою гносеології. Істина виступає як універсальна мета пізнання.

Об'єктом пізнання можуть бути не тільки матеріальні, але й духовні явища. Свідомість індивіда – об'єкт для дослідження психологів. Суб'єкт і об'єкт – парні категорії. Суб'єкт завжди передбачає існування об'єкта. *Без суб'єкта немає об'єкта і навпаки*. Погляд на пізнавальний процес крізь призму категорій суб'єкта й об'єкта дозволяє виявити та підкреслити низку важливих для гносеології ідей.

По-перше, це дає можливість поєднати принцип *відображення* з знанням творчого, активного характеру пізнавального процесу. *По-друге*, це дозволяє зрозуміти будь-який вид знання як *суб'єктивний образ об'єктивного світу*, розкрити діалектику суб'єктивного та об'єктивного в процесі пізнання. "Оскільки пізнавальний образ являє собою результат взаємодії суб'єкта й об'єкта, остільки те й інше накладає свій відбиток. З одного боку, пізнавальний образ не може бути відокремлений від об'єкта пізнання, а з іншого – від пізнавальної діяльності суб'єкта. Зрештою протилежності суб'єктивного та об'єктивного проникають у саму структуру образу", – стверджував В.Ф. Кузьмін³. *По-третє*, саме суб'єктно-об'єктні відносини дозволяють розкрити механізм соціальної зумовленості (детермінованості) процесу пізнання об'єктивної реальності (дійсності).

Протягом століть ці проблеми по-різному розглядали вчені Стародавньої Греції, Середньовіччя й Нового часу. Але всі вони разом узяті зводилися до теоретико-пізнавальної дилеми: наше знання є "відображенням" об'єкта чи суб'єктивною конструкцією (плодом нашої уваги).

Прибічники першої позиції виходили з того, що існує *об'єктивна реальність*, незалежна від нашої свідомості, безпосередньо дана нам у формах чуттєвого досвіду. Ідеї нашої свідомості "являють відображення цього світу, що виникають як результат дії об'єктів на органи чуттєвого сприйняття"⁴.

¹ Причина причини є причиною результату.

² Див.: Марков Б. В. Філософія : [учебн. для вузов] / Марков Б. В. – СПб. : Питер, 2009. – С. 251 (432 с.).

³ Див.: Кузьмін В. Ф. Объективное и субъективное / Кузьмин В. Ф. – М. : Наука, 1976. – С. 31.

⁴ Див.: Марков Б. В. Філософія : [учебн. для вузов] / Марков Б. В. – СПб. : Питер, 2009. – С. 252.

Прибічники другого підходу до проблеми пізнання, навпаки, уважають, що не існує ніякої незалежної від свідомості об'єктивної реальності. Людське пізнання врешті-решт є відтворенням в індивідуальній свідомості "образів та ідей, уже наявних у змісті, трансцендентального суб'єкта"¹.

У першому випадку ми бачимо, по суті, абсолютизацію об'єкта пізнання, у другому – суб'єкта.

Ряд учених у процесі пізнання виокремлюють *чуттєве відображення дійсності* (емоції та сенситивну здатність людини (від лат. *sensitiv* – сприйняття почуттями)). Вони ж виділяють і такі форми чуттєвого відображення об'єктивного світу: а) *відчуття*; б) *сприйняття*²; в) *уявлення*³.

Відчуття – у рамках теорії відображення – найпростіший аналітично-синтетичний акт сенсорного пізнання об'єктивної реальності. Відчуття виникають у результаті дії на органи чуття речей і явищ об'єктивного світу й полягає у відображенні окремих властивостей цих речей і явищ⁴.

До цього слід додати, що відчуття – це не проста рефлексія людини на об'єкт. Відчуття інформативні, вони несуть інформацію про ті чи інші об'єктивно існуючі властивості (здатність) предметів. *Відчуття – об'єктивні образи об'єктивного світу – об'єктивні*.

Другим видом відображення об'єктивної дійсності зазначені вчені вважають *абстрактне мислення*. Форма його відображення – *поняття*. Поняття виділяє поданий в узагальненому вигляді предмет за його суттєвими ознаками. Поняття найвищого рівня – це *поняття-ідея*.

Абстрактно-мислене відображення передбачає такі відмінності від *чуттєвого* відображення дійсності:

а) здатність до відображення загального в предметі; б) здатність до відображення суттєвого в предметі; в) здатність до конструювання на основі пізнання сутності предметів понять-ідей, які підлягають здійсненню; г) опосередковане пізнання дійсності – як через сенситивне відображення, так і за допомогою міркувань і умовиводів⁵.

Абстрактно-мислене відображення, будучи вторинним, образним відображенням матеріальних об'єктів, містить у собі також можливості для перекомплектування, для створення на базі реально існуючих

¹ Див.: Там само.

² *Спри́няття* – процес цілісного відображення предметів або предметних ситуацій, що виникають за безпосереднього впливу фізичних подразників на рецепторні зони органів чуття. Спри́няття забезпечує безпосередньо-чуттєве орієнтування в навколишньому світі, формується на основі відчуттів. Спри́няття як вид пізнання передбачає також осмислення (усвідомлення) тлумачення сенсорних даних. Воно є початковим джерелом відомостей про навколишню дійсність.

³ Див.: Алексеев П. В. *Философия* / Алексеев П. В., Папин А. В. – М.: Проспект, 1997. – С. 202 (565 с.).

⁴ Див.: Новейший философский словарь : научно-справочное издание. – Минск : Книжный дом, 2001. – С. 730.

⁵ Див.: Алексеев П. В. *Философия* / Алексеев П. В., Папин А. В. – М.: Проспект, 1997. – С. 211-215.

об'єктів і явищ нових гносеологічних образно-понятійних конструкцій, придатних для використання в предметно-практичній діяльності *суб'єкта*. *Ідеальне* тут – це гносеологічні образи (моделі) майбутніх предметів і ситуацій, що підлягають реалізації. І в цьому плані "воно вторинне відносно матеріальних передумов"¹.

Для плідного дослідження проблеми відображення в процесі пізнання об'єктивної реальності необхідно звернутися до понять "відображення", "суб'єкт і об'єкт відображення"².

Суб'єкт – джерело цілеспрямованої активності носій предметно-практичної діяльності, оцінки та пізнання. Суб'єкт – індивід. Він наділений свідомістю, відчуттями, найзагальнішими абстракціями; він діє у процесі практики як реальна матеріальна сила, що змінює матеріальні системи³.

Об'єкт – це те, що протистоїть суб'єкту, на що спрямовано предметно-практичну, оцінну та пізнавальну діяльність суб'єкта⁴.

Матеріалістичний процес пізнання об'єктивної дійсності розглядається у формі: а) відчуття; б) сприйняття; в) відображення. Можна навести ще складнішу конструкцію, але це не змінить справи по суті. Як сказав А. Цофнас, "якщо є дві рівноцінні гіпотези, слід обрати ту, яка простіша", що ми маємо у випадку з матеріалістичною теорією пізнання, однак за дотримання кількох умов.

По-перше, не можна в процесі пізнання об'єктивного світу роль *суб'єкта* кінцем кінцем зводити переважно до рецептивних функцій.

По-друге, відчуття, сприйняття та відображення є одночасно й усвідомленням⁵ форм і стадій пізнання об'єктивної реальності, що відрізняються одне від одного обсягом і глибиною (якістю їх усвідомлення).

Усі стадії пізнання об'єктивної реальності супроводжуються їх усвідомленням *суб'єктом* і одночасно усвідомленням усього, що відбувається у світі (у будь-якій сфері життєдіяльності людини) і супроводжується збільшенням знання (інформації) *суб'єкта*, що пізнає, про навколишню дійсність (про об'єкт і предмет пізнання). Сприйняття знання про об'єктивну дійсність буває *сенсорно-емоційним* і *логіко-сенситивним*. У процесі пізнання це

¹ Див.: Алексеев П. В. Философия / Алексеев П. В., Палин А. В. – М.: Проспект, 1997. – С. 186-187.

² *Відображення* – категорія гносеології, що виступає як фундаментальна для матеріалістичної традиції когнітивного оптимізму. Воно характеризує здатність матеріальних об'єктів у процесі взаємодії з іншими об'єктами відтворювати у своїх змінах деякі особливості й риси явищ, які діють на них. Результат процесу відображення проявляється у внутрішньому стані об'єкта, який відображає, і його зовнішніх реакціях.

³ Див. там само. – С. 188.

⁴ Див. там само.

⁵ *Усвідомлення* – це насамперед розуміння індивідумом свого автономного, виключного і неповторного "Я". Це розуміння й відчуття його персонального "Я" і місця, яке воно займає в об'єктивно існуючій дійсності в усій багатоманітності її проявів і зв'язків. Це розуміння свого "Я" відносно іншого людського "Я" і місця, яке воно займає, урешті-решт пройшовши через усі форми існування соціуму, у системі виробництва, розподілу та споживання матеріальних і духовних благ.

відбувається одночасно, з можливим домінуванням того чи іншого й за висхідною до більшого знання про об'єктивний світ.

Якщо говорити про *правове пізнання* конкретно, то це рух мислення (осмислення – усвідомлення) від реальної соціальної дійсності до вираження її в системі правових категорій (теоретичне осмислення), з подальшою перевіркою її *життєздатності* на практиці, а потім знову назад, до об'єктивної реальності.

Процес правового *усвідомлення* об'єктивної реальності на першій його стадії більшою мірою *стихийний* (відчуття), а потім стає дедалі більш систематичним, цілеспрямованим (*сприйняття* й особливо – *відображення*).

Тобто процес пізнання зумовлений актуалізованими фізіологічними та біологічними потребами індивідів. Ці потреби у свою чергу трансформуються їхніми соціалізованими ознаками та умовами зовнішнього середовища. У результаті пізнавальної діяльності "як відображення деякої об'єктивної дійсності у людини формується суб'єктивна реальність" у логіко-понятійній абстрактній формі. Ціннісні орієнтири, наявні в кожного суб'єкта (що залежать врешті-решт від того місця, яке він займає у відносинах власності та влади), визначають як сам процес та форму пізнання на всіх його стадіях (відчуття, сприйняття, відображення за одночасного усвідомлення всього, що відбувається), так і глибину та масштабність; не тільки кількість сприйнятої інформації про навколишній світ (знання), але і її глибину (якісний показник).

Кожна людина починає пізнавати об'єктивну дійсність за допомогою почуттів, водночас індивід, який живе в конкретному соціальному середовищі, кожен свій крок узгоджує з наявним у нього досвідом та існуючими для нього правилами поведінки в соціумі. Отримання знання про об'єктивну дійсність індивід відображає, виходячи за рамки власного "Я", і передає індивідуально забарвлену в тій або іншій мірі інформацію назовні (іншим суб'єктам – індивіду, соціальній групі, державі тощо).

По-третє, найважливішою і найцікавішою стадією для нас (за безперечної важливості двох перших і їх взаємозв'язку та взаємозумовленості) є *відображення* об'єктивної реальності в нашій свідомості та пов'язаний із цим наступний процес його передання (транспортування) назовні. При цьому треба зрозуміти, що *відображення* буде мати місце для *суб'єкта*, що *пізнає*, з подальшим переданням цієї інформації за межі індивідуального "Я". І тут первісне *знання* суб'єкта, що *пізнає*, про об'єктивний світ може не збігатися з наступною його інтерпретацією для широкого кола людей. Найчастіше в таких випадках ми спостерігаємо "помилку подвійного відображення", умисне чи неумисне викривлення первісної інформації, отриманої в процесі пізнання об'єктивної реальності. Ця "помилка" може бути зафіксована як у загальній "викривленій" картині світу, так і в окремих поняттях, концепціях, програмах, теоріях, у тому числі й у пра-

вових¹. Це пояснюється тим, що на стадії *сприйняття* й особливо *відображення* об'єктивної дійсності в процесі її пізнання включаються (і багато в чому визначають його) економіка, політика, ідеологія, культура й мораль. Світогляд, місце у відносинах власності та влади вченого (інтерпретатора), який займається дослідженням (пізнанням) об'єктивної реальності, значною мірою зумовлюють його наукову позицію, зміст, спрямованість дії та форми *зовнішнього вираження* теоретичних побудов.

У цьому зв'язку виникає багато питань, у тому числі й питання *про способи й форми відображення (як елемента і стадії пізнання) суспільною свідомістю об'єктивної нормованості соціального буття (у нашому випадку – правового регулювання)*. Це відображення, як і раніше, залишається *ідеологічним* процесом, і тому воно неминуче буде давати викривлені, неточні (задані) судження про об'єкт, що відображається, не кажучи вже про сутність процесів і явищ. І тут дійсно може бути *error in re*². Слід добре пам'ятати, що сутність того, що вивчається, і його вияви в реальному житті рідко коли збігаються. Тим більше, що економічно й політично домінуюча частина населення (дуже нечисленна) постійно намагається видати свої прагматичні інтереси за загальні, монополізувати необхідні способи людської поведінки, соціальні блага, культуру тощо, при цьому ретельно приховуючи свої власні інтереси, особливо коли йдеться про держави перехідного типу.

У рамках гносеологічної спільності правове відображення, подібно до будь-якого відображення, має свою специфіку, яка проявляється на всіх рівнях відображення: цілях і завданнях, суб'єкті, предметі, засобах і формах.

Правовому відображенню притаманний свій суб'єкт, у ролі якого, як у будь-якій іншій творчості, може виступати лише людина³ зі своєю свідомістю. Але у правового відображення суб'єкт специфічний, ним може бути насамперед той, хто має владу і власність, або виконує завдання зазначеної особи.

Гносеологія, як відомо, ґрунтується на тезі про пізнаваність світу й розглядає людську свідомість як відображення об'єктивного. Однак це особливе відображення, яке формується в процесі активної взаємодії людини з природою. Провідною стороною цієї взаємодії є суб'єкт, що й служить підставою для поставлення питання про те, до якої міри суб'єктивний образ світу, створюваний людиною, відповідає цьому світо-

¹ Див.: Левченко А. И., Тихонов В. Н. О философско-мировоззренческих аспектах права // JURISPRUDENCIJA. Vilnius, 2002. Mokslo darbai 24 (16) tomas. P. 149 (147-153).

² помилка по суті (лат).

³ Людина - звичай трактується як розумна, мисляча істота (homo sapiens), чия діяльність, відносини зі світом та іншими людьми, а також душевне й тілесне життя достатньою мірою охоплені та підлеглі її розумній волі.

ві. Так ми приходимо до ідеї істини як відповідності думки дійсності. Звичайно, істина не існує поза людською свідомістю. Проте відповідність чи невідповідність результатів пізнавального процесу сторонам і властивостям матеріального світу визначається об'єктивною реальністю.

Творча уява вченого за допомогою концептуальних засобів створює різноманітні "картинки" реальності, але що в них істинне, а що – хибне, уже не залежить від окремої людини. І в цьому сенсі істина *об'єктивна*. Окремі люди й навіть цілі народи можуть захоплюватися деякою доктриною, вірити в неї й палко бажати щоб увесь світ уважав її за істину, але якщо вона не відповідає реальному стану речей, то буде об'єктивно помилковою, і рано чи пізно це виявиться.

У цьому зв'язку безпосередньо виникає проблема дослідження (відображення) об'єкта пізнання, і зокрема предмета права. І це питання не абстрактне, а суто практичне, з ним пов'язана об'єктивна сторона діяльності законодавця, а саме: що відбивати в праві й що піддавати правовій регламентації. *Предмет права утворюють лише наявні суспільні відносини*. Законодавець, на відміну від вченого або художника, не відображає ні минуле, ні майбутнє, хоча йому далеко не байдуже ні перше, ні друге¹. Наука, навпаки, не повинна ігнорувати ні минулі, ні теперішні реальності, – стверджував В.К. Мамутов².

До того ж *предметом права* є об'єктивний світ не в дзеркальному відображенні, а в його класовій належності й у класовій оцінці соціальних явищ, як зазначав колись видатний радянський учений³. На жаль, у цьому плані досі нічого суттєво не змінилося за двадцять років незалежності, незважаючи на всі намагання сучасних українських учених щось вигадати своє чи запозичити чужі політико-правові моделі державо- і праворозуміння. Філософською основою гносеологічного підходу до проблеми правового регулювання є теорія *відображення*, яка розглядає людську свідомість загалом як суб'єктивний образ об'єктивного світу. Визначаючи право як відображення матеріального світу в нормах, ми хоча й не вичерпуємо всієї його специфіки, але розкриваємо головну його особливість – *бути особливою формою ідеального відображення суспільного буття*.

Для норми права в гносеологічному аспекті специфічним є те, що вона не описує предмет, що відображається, а являє собою узагальнений образ об'єктивного світу. Правова норма відтворює не закони суспільного життя, що характерно для науки, а *моделі*, правила поведінки людей.

¹ Див.: Ушаков А. А. Право - субъективный образ объективного мира / А. А. Ушаков // Правоведение. - 1973. - № 2. - С. 91.

² Див.: Мамутов, В. К. Юридическую науку - на решение проблем содействия развитию экономики / Мамутов В. К.; НАН Украины, Ин-т экон.-прав. иссл. - Донецк, 1999. - С. 41.

³ Див.: Алексеев С. С. Социальная ценность права в советском обществе / Алексеев С. С. - М.: Юрид. лит., 1971. - С. 21.

Разом із цим слід звернути увагу на той факт, що ніякі інші суб'єктивні образи об'єктивного світу, крім правових форм, не мають державно-примусового характеру. Тут і даються взнаки відмінності правового регулювання від впливу інших соціальних норм, від науки з її доцільною нормативністю на об'єктивний світ, що відображається.

Суспільні відносини, як правило, відбиваються *не в одній нормі права*, а в цілій їх сукупності. Системність разом із нормативністю складає іншу відмітну ознаку правової форми відображення. Своє буття системність знаходить у системі права. Систематологія права є видовим відгалуженням загальної теорії систем, унаслідок чого система права являє собою таке внутрішньо інтегроване ідеальне явище, у якому є тісний зв'язок між окремим і цілим. Диференціюючий та інтегруючий елемент у системі права – правова норма. Система права – багата сукупність із різноманітними зв'язками та відносинами, відображенням яких є наявність усередині її підсистем.

Оскільки система права відображає об'єктивно існуючий світ, *остільки вона є об'єктивною категорією, яка не залежить від волі законодавця*. Але оскільки система права як продукт людської діяльності не може самотійно з'явитися на світ, *остільки її необхідно створювати, вона суб'єктивна*.

Зовнішній об'єктивний світ, впливаючи на свідомість законодавця, викликає в ньому інший світ – світ правових норм, у яких суще, матеріальне переливається в ідеально існуюче, духовне.

Якщо до права підходить однобічно й бачити в ньому тільки регулятор суспільних відносин, то здається, що право нічого не пізнає¹. Навпаки, *право пізнає*, і суб'єктом пізнання права є людина, котра вивчає право. Об'єктивний світ пізнає не тільки вчений, але й законодавець, який закріплює результати пізнання в праві. *Пізнавальне значення права зумовлене тим, що право стало специфічною формою накопичення знань про розвиток суспільства*.

Якщо позбавити право пізнавального значення, а функції пізнання закріпити лише за наукою, то сама правотворчість буде не чим іншим, як механічною, автоматичною юридизацією (наданням юридичної сили) наукових понять і формул, чого в дійсності немає. Законодавчий процес – це процес пізнавальний, а законодавець – не механічний регулятор у правовій формі того, що йому пропонує життя, але й творець цього життя. Воля законодавця не повинна утверджуватися замість закону: її роль у тому й полягає, щоб відкрити та сформулювати дійсний закон, бо зако-

¹ А.Ф. Черданцев вважає, що "норма права – не пізнавальна категорія, вона виконує практичну функцію регулювання суспільних відносин" (Див.: Черданцев А. Ф. Специфика правового отражения / А. Ф. Черданцев // Правоведение. – 1973. – № 2. – С. 103.)

нодавець не робить законів, не винаходить, а тільки формулює їх¹. Закони являють собою об'єктивні, загальні й необхідні, повторні й істотні, тобто такі, що визначають специфіку явища, зв'язки та відносини між характеристиками речей і процесів. Під об'єктивністю зв'язків розуміється їх незалежність від суб'єктів і невідчужуваність їхньому впливу.

Закони (система законів) мають внутрішню структуру, яку можна уявити у вигляді можливостей, що здійснюються, тобто у вигляді закономірних тенденцій і сфери можливостей для підпорядкованих і протилежних тенденцій. Різні тенденції реалізуються з деякою ймовірністю². Крім цього, треба знати, що жодний закон не отримує визнання суспільства, якщо він не апелює до відповідних моральних цінностей³.

Пізнавальна функція права перебуває в органічній єдності з оцінно-нормативною, унаслідок чого правове пізнання можна віднести до оцін-ного, аксіологічного освоєння світу.

Але *оцінна* природа правового пізнання не знімає питання про істинність або хибність результатів цього пізнання. Аналізуючи проблему істинності в праві, не можна припускати крайнощів. Важливо, з одного боку, не уподібнюватися до нормативістів, які відривають "належне" право від "суцього" (дійсності), розглядають право як явище, що не залежить від навколишнього світу. А з іншого боку – не ігнорувати специфіку відображення об'єктивної реальності правом. Тобто *doctrina multiplex, veritas una*⁴.

Однак зв'язок права і дійсності, відображення останньої в нормах права не слід отожднювати з відображенням дійсності в процесі її пізнання, з істиною, вміщеною в юридичних судженнях.

Сенс формулювання норми – це приведення її у відповідність до об'єктивної реальності, а не навипки, не підгонка навколишньої дійсності під норму права, не зміна її згідно з цілями та волею законодавця (що ми добре бачимо на прикладі Конституції України 1996 року). Це можливо, але тільки до певної межі, а потім починається волюнтаризм і втрата правом своєї основної соціальної функції – регулювання суспільних відносин. Інтереси економічно й політично домінуючої частини населення, яка перебуває при

¹ Див.: Маркс К. Проект закона о разводе // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – 2-е изд. – Т. 1. – М.: Изд-во полит. лит., 1955. – С. 162.

² Див.: Гёргс Г. Диалектика развития науки / Г. Гёргс // Диалектика. Познание. Наука / [редкол.: В. А. Лекторский и др.] – М.: Наука, 1988. – С. 71.

³ Морально обґрунтованими повинні бути як мета правового регулювання так і засоби її реалізації. Моральність мети і засобів є тією ознакою, яка в значній мірі визначає життєдіяльність правового регулювання, його практичну силу і той соціальний резонанс, який вона визиває. При цьому слід чітко пам'ятати, що недопустимо в правовому регулюванні ставити мету, яка передбачає використання аморальних засобів для її досягнення. Нормативно-правові акти і акти застосування права, якщо вони не суперечать нормам загальнолюдської (але не панівної) моралі, як правило, отримують підтримку та схвалення з боку більшості суспільства як справедливі.

⁴ *учень багато, істина одна* (лат.).

владі, наперед визначають цілі й засоби правового регулювання. У цьому зв'язку викликає сумнів твердження деяких учених, що правове регулювання можливе там, де існують різні засоби досягнення мети й різні варіанти поведінки. Отже, можливим є і вибір варіантів досягнення мети. Але мета й інтереси, проголошені домінуючою соціальною групою, і засоби її досягнення будуть у відкритій або прихованій формі нав'язуватися всьому суспільству як *єдино можливі, правильні, справедливі пануючі* тощо, і тільки вони знайдуть своє відбиття в праві (*cujus est potentia, ejus est actum*¹).

Процес пізнання є процесом формування у свідомості з подальшим перенесенням у суспільну систему понять специфічних образів реальності, тобто таких стабільних понятійних структур, які залишаються в нашій свідомості при взаємодії з об'єктивною реальністю і які можуть бути адекватно зафіксовані в понятійній формі².

Будь-яка форма³ суспільної свідомості являє собою сукупність думок про навколишній світ, потребує стійкої фіксації та матеріального вираження цих думок у вигляді тих чи інших засобів. Якщо вони, позбавлені речовинності, не будуть виражені з їх допомогою, то ці думки недоступні для сприйняття. Говорити в цьому випадку про якусь форму суспільної свідомості не можна. Через систему цих засобів найвищі сфери суспільної свідомості відтворюють суспільне життя.

Таким чином, право як результат ціннісно-орієнтаційної діяльності свідомості *являє собою і визнавальне, і ціннісно-нормативне відображення дійсності* (насамперед). *Цінність права* зумовлена передусім тим, наскільки воно адекватно відображає та виражає інтереси особи, суспільства, держави, чи надає воно дійсно загального значення потребам та інтересам пересічного громадянина України.

Категорія "соціальна цінність права" має світоглядний характер і не може розглядатись окремо від таких понять, як необхідність, потреба, корисність, але вона не тотожна їм і має свій специфічний зміст, – уважав Н. Неновскі⁴. І, звичайно, *перше місце серед соціальних цінностей належить людському чиннику, розвитку людської особистості*⁵. *Тобто критерієм соціальної цінності права є розвиток людської особистості*; право лише тоді являє со-

¹ чия сила, того й дія (лат.).

² Див.: Ветрова А. А. Доказывание как процесс познания истины / А. А. Ветрова // Юристы-Правоведы. – 2009. – № 2. – С. 28.

³ Форма – те, що накладає на річ певний спосіб буття, є принципом її впорядкованості, структурованості, якісної визначеності, довершеності.

⁴ Див.: Неновски Н. Право и ценности / Неновски Н.; [пер. с болг. В. М. Сафронова]. – М.: Прогресс, 1987. – С. 150-155.

⁵ Див.: Явич Л. С. Социализм: право и общественный прогресс / Явич Л. С. – М.: Юрид. лит., 1990. – С. 55.

бою цінність, коли воно прямо чи непрямо сприяє розквіту цивілізаційної перспективи людини, бо людина є центром усіх цінностей, і вона у сфері права має бути абсолютною цінністю, цінністю в останній інстанції. "Загальний процес гуманізації права, – підкреслював С.Ю. Кашкін, – ставить у його основу людину й робить інтереси особи основним критерієм суспільного прогресу"¹. І перш за все мова повинна вестися *про пріоритети інтересів особи (людини)*, тому що дуже часто інтереси держави (економічно домінуючої соціальної групи) розглядаються як інтереси "всього народу", як загальне (усереднене й безлике) благо (*pro bono publico*)². Однак, як неодноразово показувала нам далека й близька вітчизняна історія, шляхом складних і не дуже складних спекулятивних побудов можна прийти до такого розуміння загального блага, яке виявиться незвідним до блага окремих індивідів. Адже набагато легше облагодіяти все людство, ніж конкретну людину.

Цінність права повинна прямо, а не вреїтї-реїтї визначатися тим, що воно розглядає людину не як засіб досягнення мети, а як найвищу цінність, як головну мету. Чим адекватніше право відображає і гарантує найвищі людські (абсолютні) цінності, тим ефективніше воно виступає як засіб їх утвердження й захисту, у тому числі й від свавілля держави, тим вища цінність його самого.

Н.В. Варламова пропонує конкретно вважати "найвищою цінністю" в праві (і критерієм його ефективності) права й свободи людини, їх визнання й гарантованість державою³.

Суть нормативно-оцінного *відображення*, на наш погляд, полягає в тому, щоб модифікувати в ідеальній (модельній) правовій системі з позиції вузькогрупових інтересів (або інтересів переважної частини населення країни) ті "предметні цінності", які склалися в реальній практичній діяльності людей, і зробити цю модифіковану систему критерієм оцінки дій, які будуть виникати надалі як безперервний ланцюг взаємопов'язаних людських учинків в правовій сфері. Особливість нормативно-оцінного відображення полягає в тому, що воно не тільки фіксує "існуюче", але багато в чому визначає "належне", "бажане", "можливе". Отже, майбутні правові вчинки порівнюються, оцінюються відповідно до наявних уже "еталонів" поведінки, які існують у суспільстві, у тому числі й до моральних. Чинне право в будь-яких суспільствах як безсумнівний здобуток цивілізації прагне зберегти також свій моральний потенціал, знайти своє моральне обґрунтування (*ex aequo*)⁴. Нормативно-оцінне відо-

¹ Див.: Кашкін С. Ю. Сиена цивилизации и Конституция: формирование его глобального идеала / С. Ю. Кашкин // Государство и право. – 1992. – № 11. – С. 40.

² для загального блага (лат.).

³ Див.: Варламова Н. В. Эффективность правового регулирования: переосмысление концепции / Н. В. Варламова // Известия вузов. Правоведение. – 2009. – № 2. – С. 216–217.

⁴ на підставі норми моралі (лат.).

браження тісно пов'язане з гносеологічним (логіко-пізнавальним) відображенням. Гносеологічне відображення розкриває суть предмета або явища, а нормативно-оцінне трансформує знання про сутність предмета або явища з погляду його "цінності", значущості для задоволення потреб та інтересів людей. Але оскільки соціальні блага людини є нормованими, то гносеологічне відображення, розкриваючи сутність предметного світу, допомагає виявляти значущість об'єктивної нормативності як закономірної властивості соціальної реальності та її різновиду – правової.

Гносеологічне відображення дає можливість точніше вичленили з великої кількості явищ соціальної дійсності ті, які підлягають нормативно-оцінному відображенню. Грань між цими видами відображення досить умовна, обидва вони взаємозалежні та якнайтісніше пов'язані. Як слушно зазначив М.І. Козюбра, протиставлення цих двох форм відображення, яких припускаються філософи та юристи, приводить до спрощеного розуміння нормативно-оцінного відображення як нижчої форми інтелектуальної діяльності в порівнянні з науковою. Насправді ж нормативно-оцінне відображення являє собою "складний, діалектично суперечливий процес, який відбувається в однакових із науковим пізнанням формах і підпорядковується однаковим загальним законам пізнавальної діяльності"¹.

Пізнавальний характер оцінної діяльності заперечують інколи на тій підставі, що оцінки суб'єктивні та пов'язані з ціннісними уявленнями, що виражають в ідеологізованій довільній формі інтерес суб'єкта. Зрозуміло, людина (суб'єкт) у своїй діяльності підпорядкована природним і соціальним закономірностям, правовим і моральним нормам, а також економічним та політичним умовам. Однак, будучи істотою, яка несе важкий тягар свободи та духовно-моральних ідеалів, вона керується не тільки потребами, але й цінностями². Найбільш чітко таку позицію сформульовано в роботі Р.Б. Перрі "Загальна теорія цінностей". Він стверджує, що оскільки багато які з точок зору є по-своєму завжди обґрунтованими й оскільки від них значною мірою залежить результат оцінки, складається враження, що оцінні судження не можуть мати когнітивного значення, а якщо й свідчать про щось, так лише про ці суб'єктивні позиції. Без сумніву, будь-які погляди й оцінки завжди несуть на собі відбиток своєрідності та неповторності психології індивіда або соціальної групи, який визначається своєрідністю умов їхньої життєдіяльності (це неодноразово підкреслювали й ми³). Але вони завжди *соціально зумовлені* за сво-

¹ Див.: Козюбра Н. И. Социалистическое право и общественное сознание / Козюбра Н. И.; [ол. ред. Бабій Б. М.] – К. : Наукова думка, 1979. – С. 88.

² Див.: Марков Б. В. Философия : [учебн. для вузов] / Марков Б. В. – СПб. : Питер, 2009. – С. 290.

³ Див.: Левченко О. І. Правове передбачення як складова процесу правового впливу на суспільні відносини / Левченко О. І. // Актуальні проблеми права: теорія і практика. – Луганськ : СЛУ ім. В. Дала, 2008. – Вип. 11. – С. 105–106.

єю природою, оскільки виникають і формуються в процесі взаємодії людей, який залежить від особливостей економічного ладу суспільства, відносин власності, наявної культури в конкретно-історичний період. Тому, за всіх відмінностей поглядів та оцінок, у результаті їх взаємодії складається та "рівнодійна", яка відбиває соціально-типове й може бути використана у виробленні найбільш універсальної в певній ситуації оцінки ustalених соціальних зв'язків і відносин.

У процесі нормотворчості здійснюється своєрідна "новація", яка певним чином деформує наявні зв'язки й відносини. І. Сабо відзначає, що держава створює і не створює право, бо "за своїм змістом як суспільне відношення право історично вже "наявне" й вступає як "дане" у вигляді вже ustalених відносин власності й політичних відносин"¹. "Новація", що стала результатом правотворчості, деформує дійсний характер відносин власності й політичних відносин, тобто перетворює їх у дещо інше. Таку деформацію вчений вважає "необхідною рисою права", однак у соціально-неоднорідному суспільстві до неї додається ще й деформація, яка маскує за допомогою правової форми справжній характер суспільних відносин².

Цю властивість "новацій" деформувати об'єктивну реальність слід ураховувати, оцінюючи гносеологічні характеристики нормативно-оцінного відображення. Але вона не позбавляє нормативно-оцінне відображення дійсності пізнавального характеру. Деформація об'єктів, явищ, "предметних цінностей", що відображаються, здійснюється завдяки ідеологічному характеру нормативно-оцінного відображення соціальної реальності, прагненню надати форми значущості тим правилам, які найбільше виражають потреби й інтереси економічно та політично домінуючої частини населення України, та максимально обмежити небажані для неї форми поведінки, які є можливими з боку більшості суспільства (пересічних громадян). Разом із тим така деформація має певні межі, оскільки ігнорування наявної об'єктивної реальності, неадекватне її відображення в правових нормах або приблизне моделювання позбавляють їх життєздатності, наперед роблячи "мертвонародженими" правилами поведінки, неефективними регуляторами суспільних відносин³. Деформація, що виникає в процесі нормативно-оцінного відображення, пов'язана не тільки з "диктатом" вузькогрупових інтересів певних верств суспільства,

¹ Див.: Сабо І. Основи теорії права / Сабо І. ; [пер. с венг. ; под ред. В. А. Туманова]. - М. : Прогресс, 1974. - С. 175.

² Див. там само. - С. 176.

³ Див.: Левченко А. И. Правовое регулирование общественных отношений в государствах переходного типа: проблемы теории и практики / А. И. Левченко // Личность и правовое регулирование: творческие поиски раскрепощенного сознания (философия права на постсоветской пространстве) : [монография] / А. Вайшвила, А. И. Левченко, А. Н. Литвинов, М. А. Тюренко. - Луганск: РИО ЛГУВД, 2006. - С. 64 - 65.

але й із природою самого відображення загалом. Вона є неминучою не лише в нормативно-оцінному, але й у логіко-пізнавальному відображенні, що здійснюється у формі абстракцій, понять, категорій і законів. Оскільки логіко-пізнавальне відображення фіксує в цих формах (законах, наприклад), найбільш типове, повторюване, абстрагуючись від одиничного й випадкового, то воно неодмінно веде до певної схематизації – і в цьому також закладено неминучість більшої чи меншої міри деформації правового явища, яке відображається.

Знаючи й ураховуючи ці особливості гносеологічного відображення, можна зробити висновок, що *нормативно-оцінне відображення, маючи властивість певної деформації об'єктивної реальності, не втрачає здатності бути засобом пізнання соціальної дійсності, методом її освоєння*. Результати такого пізнання завжди пов'язані з модифікацією об'єктивної реальності й не є дзеркальним її відображенням. І сьогодні, і раніше всі, хто займався створенням модельних правових систем, діяли не доволіно, а на основі спостереження, емпіричного відбору найбільш прийнятних, з їхньої точки зору, зразків бажаної поведінки суб'єктів правовідносин. Р.О. Халфіна переконливо показала етапи формування моделі правовідносин, підкресливши, що "на кожному з етапів формування норми певне міркування, уявлення співвідноситься з реальністю, а отже, може бути істинним чи хибним, від чого кінець кінцем залежить дієвість норми, досягнення мети, якій вона покликана служити"¹.

М.І. Козюбра, досліджуючи загальні й особливі властивості гносеологічного та нормативно-оцінного відображення соціальної реальності, показав, що результати нормативно-оцінного пізнання – норми – через притаманну їм абстрактність рідняться з логічним поняттям, хоча й не можуть бути ототоженені з ним. І, незважаючи на те, що вони виступають як певний різновид логічного міркування, що вбирається в нормативну форму, помилково було б протиставляти в гносеологічному плані результати наукового й нормативно-оцінного, у тому числі правового, пізнання².

Важко погодитися з висновками деяких учених-юристів про можливість дуже "випереджального" відображення правом досягнутого рівня розвитку суспільних відносин. Швидше за все, можна вести мову про прогнозування, передбачення руху юридичної матерії. Але й розмови про те, що абстрактно-нормативний характер права не розрахований на "проникнення" в майбутнє й що воно призначене для регулювання тільки наявних суспільних відносин, видаються неприйнятними.

¹ Див.: Халфіна Р. О. Критерий истинности в правовой науке / Халфіна Р. О. // Советское государство и право. - 1974. - № 9. - С. 23.

² Див Козюбра Н. И. Социалистическое право и общественное сознание / Козюбра Н. И. : [отв. ред. Бабий Б. М.]. - К.: Наукова думка, 1979. - С. 95 - 96.

Ігнорування об'єктивної реальності законодавцем часто веде до прагнення покласти на *право невластиві йому функції зміни об'єктивних соціальних закономірностей*, і в такому разі на реальний соціальний ефект подібної правової моделі розраховувати важко. Хоча ми допускаємо в окремих випадках (є необхідний історичний досвід) радикальну перебудову законодавчим шляхом (політичний примус права) існуючої об'єктивної реальності (економічних відносин, наприклад), але така перебудова, *по-перше*, нетипова для демократичного розвитку, а *по-друге*, вона повинна ґрунтуватися на вже досягнутих або на чітко позначених сталих тенденціях, соціально-економічних, політичних і культурних змінах суспільного ладу.

У матеріальній дійсності суспільному відношенню, як правило, належить примат над нормою. "Норма як така, тобто логічний зміст, або прямо виводиться з існуючих уже відносин, або, якщо вона видана як державний закон, являє собою тільки симптом, з якого можна судити з певною часткою ймовірності про виникнення в найближчому майбутньому відповідних відносин. Але для того щоб стверджувати об'єктивне існування права, нам недостатньо знати його нормативний зміст, а треба знати, чи здійснюється цей нормативний зміст у житті, тобто в соціальних відносинах"¹. Нормативне – це не відірвана від конкретної соціальної дійсності абстрактна повинність, а певна органічна частина цієї дійсності, що не може бути пізнана сама по собі².

В.М. Кудрявцев припускає можливість (в особливих випадках), коли на основі аналізу суспільних потреб спочатку створюється нормативно-правовий акт, а потім він реалізується у фактичній поведінці громадян³.

Виходячи з цього, можна припустити, що творча роль права неможлива поза потребами соціуму, що об'єктивно існують. Але об'єктивна потреба, як і соціальне буття, не існує поза соціальною діяльністю людей, вона виростає з неї. Об'єктивно наявні передумови, які передують виданню правового нормативного акта, – це реальні суспільні зв'язки й відносини. Уявляється, що творча роль закону полягає не у створенні нових суспільних відносин, а в умінні побачити на підставі науково точного відображення об'єктивної реальності суспільні відносини, які вже зародилися, визначити тенденції їх розвитку, надати юридичної форми й забезпечити перебіг цього процесу специфічними юридичними засобами. По суті, у цьому випадку йдеться про "правильну" науково обґрунтовану *правову політику*, яка покликана створювати умови для ефективної правотворчої (законотво-

¹ Див.: Пашуканис Е. Б. Избранные произведения по общей теории права и государства / Пашуканис Е. Б. ; [редкол. Братусь С. Н. и др. ; отв. ред. Кудрявцев В. Н.] - М. : Наука, 1980. - С. 79-80.

² Див.: Селіванов В. М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти / Селіванов В. М. - К. : Видавничий Дім "Веселка", 2002. - С. 487.

³ Див.: Кудрявцев Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология / Кудрявцев В.Н. - М. : Наука, 1982. - С. 18.

рчої) діяльності, брати участь у визначенні її стратегічних цілей і вирішенні тактичних завдань.

Відсутність тактичних завдань, а також стратегічних концептуальних ідей і цілей, що ґрунтуються на довгостроковому прогнозі, свідчить про відсутність правотворчої політики в державі взагалі або про односторонність¹.

УДК 340.12

О.М. Литвинов

ЗАМУЕЛЬ ПУФЕНДОРФ ЯК СУЧАСНИЙ ФІЛОСОФ ПРАВА, АБО ПРО ВАЖЛИВІСТЬ І НЕОБХІДНІСТЬ ЙОГО ІДЕЙ ДЛЯ МАЙБУТЬОГО УКРАЇНИ

Розглядається філософсько-правове вчення видатного правознавця XVII століття, представника німецького Просвітництва З. Пуфендорфа, який, розвиваючи природно-правові підходи своїх попередників – голландця Г. Гроція та англійця Т. Гоббса, надає їм ідеям логічної вкоріненості в раціональні структури організації соціального життя в державній формі. Особливістю цього тексту є спроба доведення актуальності ідей та висновків З. Пуфендорфа для правової реальності сучасної України.

Ключові слова: *Пуфендорф, природне право, філософія права, раціоналізм, критика, естетичні категорії, свобода слова, свобода думки, Святе писання.*

Рассматривается философско-правовое учение выдающегося правоведа XVII века, представителя немецкого Просвещения С. Пуфендорфа, который, развивая естественно-правовые подходы своих предшественников – голландца Г. Гроция и англичанина Т. Гоббса, придает их учениям онтологическую укорененность в рациональные структуры организации социальной жизни в государственной форме. Особенностью этого текста является попытка доказательства актуальности идей и выводов С. Пуфендорфа для правовой реальности современной Украины.

Ключевые слова: *Пуфендорф, естественное право, философия права, рационализм, критика, эстетические категории, свобода слова, свобода мысли, Священное писание.*

The philosophic and legal study of outstanding lawyer of the XVII th century, the representative of German Enlightenment S. Pufendorf, who developed the natural and legal approaches of Holland lawyer H. Grotius and English scientist T. Hobbes is considered. He interpreted their ideas ontologically in relation to the social organization as a state form, showing the necessity of its rational structures. The peculiarity of this text is an attempt to prove the actuality of S. Pufendorf's ideas and conclusions for legal reality of modern Ukraine.

Key words: *Pufendorf, natural law, philosophy of law, rationalism, criticism, aesthetic categories, freedom of speech, freedom of thought, Holy Scripture.*

¹ Див.: Мазуренко А. П. Тенденции развития правотворческой политики / А. П. Мазуренко // Юристы-Правоведы. – 2009. – № 2. – С. 8.